

ДЖЕЙМС МЕЙС – ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ

Джеймс Мейс – не абстрактна для мене постать. Впродовж багатьох років ми були пов'язані дружніми зв'язками як дослідники однієї теми. Починали ж ми її розробку як ідеологічні противники. Коли Мейс став виконавчим директором комісії Конгресу США з розслідування українського голоду, я був мобілізований Центральним комітетом Компартії України як фахівець з історії міжвоєнного періоду 1921-1940 рр. до своєїрідної „антикомісії”. Цекісти поставили перед нею завдання: не допустити, щоб буржуазні націоналісти вкупі з американськими імперіалістами зіпсували вигадками про голод 1932-1933 рр. славний 70-річний ювілей радянської України. Однак, справа закінчилася тим, що Володимир Щербицький на присвячених ювілею урочистих зборах змушений був уперше визнати факт голоду, добре знаний в народі, але замовчуваний владою впродовж 55 років. Особиста заслуга Дж.Мейса у зміні офіційної позиції компартійно-радянського керівництва є безсумнівною.

Найбільш вагомим творчим доробком Дж.Мейса є книга-звіт Конгресу США з розслідування українського голоду 1932-1933 рр. і поєднаний з нею тритомник опитувань свідків Голодомору. Відрізаний від архівів, виконавчий директор комісії Конгресу самостійно створив цілком надійне джерело: опитування здійснювалися під його керівництвом – організаційним і методичним. Аналіз свідчень і радянської преси початку 30-х рр. дозволяв реконструювати становище в українському селі.

У цьому невеликому нарисі постараюсь максимально відсторонено охарактеризувати масштаб особистості Дж.Мейса і значення його наукової спадщини для України. Сподіваюсь, що наше суспільство належним чином оцінить цю людину.

Дитинство і юність. Народився Дж.Мейс у містечку Мускогі в Оклахомі 18 лютого 1952 р. В ньому текла індіанська кров. Предків з племені черокі у 1835 р. американський уряд примусив переселитися в Оклахому з рідних земель в Північній Кароліні і Джорджії. Переселення назвали „дорогою сліз”, тому що депортовані індіанці тисячами гинули від голоду, холоду і хвороб. Доля власних предків зробила юнака чутливим до чужого страждання. Коли С.Тоттен і С.Джекобс звернулися до Мейса з проханням написати автобіографію для праці „Піонери дослідження геноциду” (книга вийшла в світ в Нью-Брунсвіку і Лондоні у 2002 р.), він розпочав так:

„Своїм життєвим покликанням досліджувати геноцид я великою мірою завдячую випадку. Зростаючи в невеликому містечку в Оклахомі, де мешкало тільки кілька єврейських сімей, я знав, що мої індіанські сусіди пройшли власною „дорогою сліз”. Коли я був малим, батьків товариш по риболовлі і співробітник на залізниці Джордж Гес навіть змайстрував мені лука зі стрілами без наконечників. Його прямиий предок і однофамілець, який був більш відомий за своїм індіан-

ським прізвиськом Секвойя, розробив складову абетку для мови індіанців племені черокі, яка надала письмової форми мові народу, що пройшов своєю „дорогою сліз” за умов, які мало відрізнялись від того, що пізніше пережили вірмени. Це було задовго до того, як я вивчив слово „геноцид”, але вже тоді він опосередковано торкнувся мене.”

Батько Дж.Мейса працював стрілочником. Ні він, ні його дружина не закінчили школи. Але вони прагнули дати синові університетську освіту, тому що бачили, як той тягнеться до знань. Була ще одна причина для негайного вступу в університет: захист від армії, тобто від в’єтнамської війни.

У 1973 р. Мейс закінчив Оклахомський державний університет. Навчаючись в ньому, він з 19 років підпрацьовував в Північноамериканському центрі вивчення Польщі при Мічиганському університеті в Анн-Арборі. Праця зводилася до компілювання інформації про становище в найбільш неспокійній країні радянського блоку. Завдяки їй він оволодів польською мовою і ознайомився з постановкою навчання в Мічиганському університеті, який входив у першу десятку кращих навчальних закладів США. Крім того, ця праця давала приробіток, від якого Мейс відмовився тільки через 10 років, коли почав працювати в Інституті українських студій при Гарвардському університеті.

В Оклахомі Мейс здобув свій перший ступінь – бакалавра історії, після чого перейшов в Мічиганський університет. Підвищені вимоги у навчанні виявилися важкими для непідготовленого студента, який бажав спеціалізуватися на русистиці. Допоміг Роман Шпорлюк, який тоді викладав в Анн-Арборі історію Центрально-Східної Європи. Мабуть, Мейс виявився першим американцем неукраїнського походження, який під впливом свого наставника серйозно взявся за дослідження історії України. Починав, звичайно, з вивчення української мови. З часом він став нею володіти краще, ніж російською. Він міг також працювати з текстами на польській та німецькій мовах, але не володів ними вільно.

У 1978 р. Мічиганський університет видав Дж.Мейсу диплом магістра гуманітарних наук. Перед ним відкрився шлях до науково-дослідної роботи. Без вагань він зупинився на проблемі українського комунізму. В „Автобіографії” пояснював свій вибір так: «Коли надійшов час вибирати тему дисертації, я обрав український національний комунізм, який привабив мене як рух, що почався з експериментування з амальгамою марксизму і націоналізму, із пошуком національного визволення, який тоді видавався таким поширеним в країнах „третього світу»».

Прагнення актуалізувати тему дисертації було зрозумілим. Але сама тема про український комунізм відрізала Мейса від архівних джерел в Радянському Союзі. Не можна сказати, що там вона була заборонена. Якраз в ці роки її досліджував під кутом зору ворожої діяльності „дрібнобуржуазних” партій відповідальний працівник апарату Компартії України І.Курас. Проте такого кута зору від Мейса чекати не доводилося.

Відсутність архівних джерел компенсувалася аналізом радянської періодики. Пізніше, коли Мейс уже жив у нас і студіював архіви Компартії України, він пояснив, чому радянська преса залишалася, на його погляд, цінним джерелом попри цензуру: „Я переконався, що в той час як опубліковані звіти про партійні конгреси, конференції і пленуми завжди піддавались ретельній обробці, зокрема мі-

сячник „Більшовик України”, газетні матеріали піддавались менш ретельній цензурі через відсутність часу, а та інформація, що залишалась, була досить точною. Більше того, наказуючи людям, що вони повинні думати, преса забезпечувала своєрідний шифр для декодування офіційної міфології: описуючи у гіперболізованій формі те, проти чого був режим, преса дозволила читати це у зворотному напрямку і побачити, чого режим насправді хотів. А це було правдою до самого кінця.”

Досліджуючи тему українського комунізму, Мейс проаналізував ресурси Мічиганського університету, після чого взявся за найбільшу в США колекцію української періодики, яка зберігається в Університеті штату Іллінойс. Напружена праця принесла результати. У віці 29 років він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історії по темі „Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні. 1918-1933”. Текст її був опублікований двома роками пізніше в „Гарвардській серії україністики” (Кембридж Массачусетс, 1983). Книга ввела молодого дослідника в коло фахівців з історії СРСР і країн Центрально-Східної Європи, яке в роки „холодної війни” швидко зростало на Заході, завдяки щедрим бюджетним асигнуванням на розвиток радянології.

Працюючи над докторатом, Мейс змушений був приділяти час викладанню в Мічиганському університеті. Це було нормально, так робили й роблять в Північній Америці всі вчені. Але магістрам платили мало, батьки не могли собі дозволити матеріально підтримувати сина, і він цінував той невеликий приробіток, який давав Північноамериканський центр вивчення Польщі. Більше того, довелося підробляти прибиральником, і він вступив у відповідну профспілку, що забезпечувало заробіток у п’ять доларів за годину.

Гарвардський проект. Впродовж кількох десятиліть українці в Північній Америці даремно намагалися переконати країни перебування в тому, що голод 1932-1933 рр. в радянській Україні якісно відрізнявся від голодування в інших регіонах СРСР. Коли почала наближатися 50-та річниця Голодомору, українські громадсько-політичні організації вирішили не змарнувати цю можливість і привернути увагу світової громадськості до української трагедії. Вони вже могли спиратися на дві солідні наукові установи українознавчого профілю – Канадський інститут українських студій (КІУС) при Університеті Альберта в Едмонтоні та Інститут українських студій, заснований Омеляном Пріцаком в Гарвардському університеті. Світова громадська думка була підготовлена „Архіпелагом ГУЛАГ” О.Солженіцина і „Великим терором” Р.Конквеста до кращого розуміння терористичної сутності більшовицького режиму.

Громадсько-політичні організації, які заснували фінансовий фонд для розвитку українознавчих досліджень в одному з найкращих американських університетів – Гарвардському, звернулися до О.Пріцака з пропозицією розпочати науковий проект, пов’язаний з голодом 1932-1933 рр. Далекий від проблематики ХХ ст., директор Інституту українських студій зробив правильний хід: звернувся до Р.Конквеста з пропозицією взятися за книгу про Великий голод в Україні.

63-річний професор Стенфордського університету (Каліфорнія) Роберт

Конквест вважався одним з авторитетів в галузі історії Радянського Союзу. Він народився у Великій Британії, під час Другої світової війни воював на Балканах, а потім працював в Форін офіс (МЗС Великої Британії) і в ООН. На всіх посадах знаходив час, щоб займатися літературним редагуванням, писати романи і вірші, читати лекції з англійської літератури. Перебуваючи в ООН, почав працювати в Інституті вивчення СРСР при Колумбійському університеті (Нью-Йорк), де захопився історією радянського терору. В 70-х рр. книга „Великий терор” була видана у багатьох країнах.

Будучи фахівцем в галузі довоєнної історії СРСР і літератором одночасно, Р.Конквест якнайкраще підходив на роль людини, яка могла б розповісти в доступній для всіх формі про українську трагедію. Розголос від його книги на цю тему мав бути якнайбільшим, тому що попередня книга вже стала світовим бестселером. Існувала лише одна, але істотна перешкода: вчений не знав ні української мови, ні джерел з історії радянської України. Він працював у Гуверівському інституті Стенфордського університету – найбільшому в світі поза СРСР сховищі джерел з російської історії ХХ ст. Та в цьому інституті неможливо було знайти сліди ретельно замаскованого злочину, заподіяного взимку 1932-1933 рр. населенню УСРР і Кубанського округу РСФРР.

О.Пріцак зарадив справі. Він поїхав в Анн Арбор і зробив Дж.Мейсу пропозицію, від якої було важко відмовитися. Йшлося не тільки про фінансовий бік справи. Мейс одержував карт-бланш на пошуки джерел з довоєнної історії радянської України всюди, де вони могли існувати по цей бік „залізної завіси”. Була й додаткова обставина, щоб прийняти спокусливу пропозицію. В автобіографії Мейс оцінював себе з деякою іронією як „скороспілого й амбітного студента”. Можна не сумніватися, що як викладач він залишався не менш амбітним. Та виявилось, що колеги-русисти в Мічиганському університеті більш ніж прохолодно сприймали його захоплення українською історією. Вивчаючи Російську імперію або Радянський Союз, вони впритул не бачили України.

До О.Пріцака Мейс ставився з великою повагою. Це теж вплинуло на рішення покинути Анн Арбор. Та після переїзду в Кембридж виявилось, що йому не відвели самостійну роль в Гарвардському проекті. Він ставав помічником Конквеста і тільки... Але не протестував. Більше того, він зміг знайти в ситуації, що склалася, позитивну сторону. В автобіографії писав: „Мої роки в Гарварді (1981-1986) дали мені час читати, думати, видавати праці і співпрацювати з багатьма видатними науковцями (серед яких був покійний Іван Лисяк-Рудницький, Чеслав Мілош, Лев Копелев і Адам Улам)”.

В 1984 р. рукопис Р.Конквеста був уже готовий, але автор пустив його на тривале обговорення. В українських громадах, як правило, обговорення організовував Дж.Мейс. Коли рукопис „дозрів”, знадобився час на його переклад. Спонсори бажали, щоб книга вийшла одночасно кількома мовами. Нарешті, у 1986 р. книга „Жнива скорботи” з підзаголовком „Радянська колективізація і терор голодом”¹ вийшла в світ майже одночасно англійською, українською і російською мовами. В 1989 р. з’явився німецький переклад. У передмові до англійського видання, Р.Конквест висловлював подяку всім, хто допомагав, і в першу чергу – Інституту українських студій при Гарвардському університеті, персонально – О.Пріца-

ку, І.Шевченку і А.Уламу. Далі він дякував докторові Дж.Мейсу „за співпрацю і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису”. Співпрацю слід було розуміти буквально, хоч ні Конквест, ні пізніше Мейс не вдавалися в деталі.

Гарвардський проект не закінчився на книзі Р.Конквеста. У 1984 р. українські бізнесмени запропонували Мейсу фінансову допомогу в реалізації грандіозного задуму: „Усна історія українського голоду 1932-1933 рр.”.

Усна історія (oral history) тоді ставала популярним напрямом досліджень. Уже існувала методика опитувань, яка мінімізувала суб'єктивізм свідчень. Мейс без вагань погодився стати директором проекту. Йому на допомогу Інститут українських студій дав здібного аспіранта Леоніда Гереца. Сам Мейс характеризував роботу, що почалася тоді, такими словами: „В проекті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, як би вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті. У будь-якому випадку понад п'ятдесят детальних інтерв'ю, записаних Леонідом, дозволили нам відчувати той період. На той час не було ресурсів для виготовлення розшифровок (для розшифровки однієї години записів зазвичай необхідно десять годин, а ми вже мали понад 100 годин записів), але я був упевнений, що ми зможемо повернутись до цього пізніше”.

Справді, найголовнішим завданням був запис розповідей свідків про події півстолітньої давнини. Кількість свідків невблаганно зменшувалась. Їхні свідчення знадобилися практично одразу після запису.

Комісія Конгресу США з дослідження українського голоду 1932-1933 рр.

У статті, опублікованій газетою „День” 7 червня 2003 р., Дж.Мейс згадував, як за півтора десятиліття до того він сидів за комп'ютером у своєму вашингтонському кабінеті і набирав чорновий варіант основної частини звіту Конгресу США від імені комісії з дослідження українського голоду 1932-1933 рр. „Я не був членом цієї комісії, всього лише виконавчим директором, - писав він, - проте її часто називали „комісією Мейса”, і в певному сенсі такою вона і була”.

Наведеними словами Мейс давав зрозуміти, що він не перебільшує, але й не применшує своєї ролі в діяльності комісії Конгресу США. Щоб виявити цю роль, треба зупинитись на обставинах виникнення комісії. Сам Мейс називав її гібридною, тому що вона складалася з 12 осіб: двох сенаторів, чотирьох членів Палати представників і шести представників громадськості (з української громади) за вибором кожного з конгресменів. До складу комісії були введені три представники виконавчої влади, але вони реальної участі в роботі не брали.

Пов'язані з утворенням комісії події розгорнулися на початку 1983 р., коли українці в США сформували крайовий організаційний комітет для вшанування пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. До комітету увійшло близько 120 церковних і світських організацій, очолив його Петро Стерч - глава уряду Карпато-Української держави у вигнанні.

Найбільш активну роль в оргкомітеті відігравала громадська організація АГ-

РУ (Americans for Human Rights in Ukraine, Американці в обороні людських прав в Україні). Вона постала у 1980 р. з метою захистити політичного в'язня Олександра Мороза, а після його обміну на радянських розвідників шукала, до чого можна було б докласти сили. Керівник її Ігор Ольшанівський вивчив документи комісії Конгресу США з Холокосту і запропонував створити ідентичну комісію з українського голоду, передусім з дослідницькими цілями. Було незрозуміло, чому радянський уряд категорично заперечує сам факт голоду в 1932-1933 рр., тоді як вихідці з СРСР у Північній Америці одноставно засвідчували його наявність. Підписані Радянським Союзом Гельсінські угоди давали юридичну можливість втручання в його внутрішні справи, коли йшлося про порушення прав людини.

Щоб створити тимчасову комісію Конгресу з дослідження українського голоду, треба було прийняти відповідний закон. Ольшанівський звернувся з проханням ініціювати його до конгресмена від штату Нью-Джерсі Дж.Флоріо і сенатора від цього штату Б.Бредлі. Обидва охоче підтримали АГРУ, в цьому штаті було немало українських виборців.

Тим часом в Америці розгорталася громадська акція у зв'язку з 50-річчям Великого голоду. Найбільші зусилля докладав Український народний союз (УНС), очолюваний Іваном Флисом і його заступником Мироном Куропасом. Громадськість відчула підтримку науковців. В Монреалі була проведена наукова конференція про голод 1932-1933 рр. в радянській Україні. Доповіді на цю тему підготували в основному молоді вихованці Гарвардського університету, які спеціалізувалися на проблемах історії радянської України. З найбільш ґрунтовними дослідженнями виступили Борис Кравченко, Олександр Бабьонішев (під псевдонімом М.Максудов), Джеймс Мейс, Роман Сербин.

Під законопроектом про створення тимчасової комісії Конгресу з українського голоду 1932-1933 рр., який Дж.Флоріо вносив двічі – у вересні і листопаді 1983 р., через рік вже стояли підписи 123 конгресменів. Члени Палати представників ставили свої підписи після того, як виборці з українських громад закидали їх своїми петиціями. Численна українська діаспора в США виявилася як ніколи активною.

Проте керівники Палати представників ухилялися від постановки законопроекту на розгляд. „Навіщо витратити гроші американських платників податків на виявлення того, що сталося десь 50 років тому?” – запитували вони. Тоді по всіх штатах, де знаходилися українські громади, АГРУ організувала акцію під девізом „коріння трави”. До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О'Нілла і президента США Р.Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції. Такої велетенської за масштабами і добре скоординованої акції українська діаспора в США не влаштувала ні раніше, ні пізніше.

Сенатор Б.Бредлі вніс до Сенату аналогічний законопроект у березні 1984 р. Його проходження в сенатській комісії у закордонних справах не натрапило на перешкоди, і перші слухання пройшли у серпні 1984 р. з позитивним результатом. Все було просто: М.Куропас користувався впливом серед численних українських громад Іллінойсу і у свій час активно посприяв тому, щоб на виборах сенатора від цього штату переміг Чарльз Персі, а той потім став головою сенатської

комісії у закордонних справах.

Комісія внесла законопроект на розгляд всього складу Сенату, який 21 вересня схвалив його. Однак сенатори зробили істотну поправку: сума асигнувань, призначених на діяльність тимчасової комісії (4,5 млн доларів на два роки), була визнана завищеною і скорочена більш ніж удесятеро – до 400 тис. доларів.

Незважаючи на тиск української діаспори, в Палаті представників законопроект проходив з ускладненнями. Голова комісії у закордонних справах Д.Фассел не бажав зайвий раз „гніввити Москву”. Його підтримував голова підкомісії Д.Майка. Виникла загроза того, що перед закінченням сесії Конгрес 98-го скликання не встигне розглянути законопроект, і доведеться усе починати заново.

Слухання в очолюваній Д.Майкою підкомісії відбулися 3 жовтня 1984 р. Це був передостанній день роботи Конгресу 98-го скликання. Існує думка, що створення комісії Конгресу з українського голоду 1932-1933 рр. було частиною загальної кампанії адміністрації Р.Рейгана, спрямованої проти „імперії зла”. Проте в цей вирішальний день представник від адміністрації (президента і Державного департаменту) Р.Палмер зайняв у підкомісії Д.Майки негативну позицію. Він заявив, що не потрібна ще одна бюрократична комісія, за якою „лавиною потягнуться подібні домагання інших етнічних груп”. Навпаки, конгресмен Д.Рот, який представляв інтереси Американського єврейського конгресу, нагадав, що в Конгресі США є комісія Холокосту і підкреслив: „Обидва народи нищилися через політичні причини і лише за те, що вони були тими, ким були. Тому Конгрес США повинен приділити їм однакову увагу, щоб увесь світ дізнався про ті огидні і жахливі злочини, аби вони ніколи не повторилися”.

Дискусія в підкомісії Д.Майки не дала результату. Та Б.Бредлі урятував законопроект, який гинув у бюрократичних нетрях. Він скористався правом сенатора вносити поправки в бюджет і „причепив” витрати на діяльність комісії з українського голоду до фінансової резолюції (закону про державний бюджет).

За регламентом, який ніколи не порушувався, перед завершенням кожної сесії обидві палати Конгресу повинні були схвалити, а президент – підписати фінансову резолюцію. Вона дозволяла урядові витратити бюджетні кошти. Не маючи її, уряд залишався без грошей, а мільйони державних службовців – без заробітної плати. Тому у випадку незгод сесія Конгресу не закривалася, поки Палата представників і Сенат не знаходили порозуміння. Але подовження сесії старалися уникати.

В даному разі створилася така колізія: до 470-мільярдного бюджету на 1985-й бюджетний рік була раптово „причеплена” поправка на незначну суму для забезпечення діяльності комісії з українського голоду 1932-1933 рр. Палата представників мала право відкидати внесені сенаторами поправки, однак в даному разі поправка торкалася схваленого Сенатом законопроекту. Щоб відкинути її, потрібно було пройти через процедуру обговорення. Процедура вимагала подовження роботи Конгресу. Тому Палата представників погодилася з поправкою без обговорення.

Р.Рейган 12 жовтня 1984 р. підписав схвалену Конгресом Фінансову резолюцію. Разом з нею прослизнув лобійований українськими організаціями закон. У Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося в ньому, „здійсни-

ти вивчення українського голоду 1932-1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення в ньому ролі Рад”.

Д.Майка, який став головою цієї тимчасової комісії, не поспішав розгортати роботу. Лише на початку 1986 р. за допомогою керівників Гарвардського університету визначилася робоча група комісії, яка повинна була дослідити поставлену проблему. Вона складалася з шести українознавців на чолі з виконавчим директором Дж.Мейсом. Коли Мейс прибув у Вашингтон, йому довелось досить довго користуватися апартаментами Д.Майки, поки господарники не розмістили робочу групу в окремому офісі.

Тривалий час члени комісії визначали представників української громадськості, які мали поповнити її склад. Мейс виконував консультативні функції, але іноді обходилися без його порад. Через сварку з Д.Майкою членом комісії не став Ігор Ольшанівський. Мейсу не без труднощів вдалося добитися включення іншого представника АГРУ – Деніела Марчишина. Кінець кінцем, Майка покинув комісію, і її очолив інший конгресмен – Деніс Хертел.

Дж.Мейс побудував роботу комісії цілком просто. Маючи 57 вже записаних інтерв'ю, він викликав у Вашингтон свідків, які розповідали про те, що трапилося в Україні. Якщо свідки вільно не володіли англійською мовою, розповіді перекладалися головним асистентом Мейса – Олею Самійленко. Одночасно робоча група працювала над звітом Конгресу. Основний масив усних свідчень зібрав Леонід Герец, йому допомагала Сью Вебер. Оля Самійленко аналізувала радянську художню літературу. Лариса Онишкевич перекладала на комп'ютер зафіксовані на магнітофонних стрічках розповіді свідків. Сам Мейс писав англійською мовою резюме до всіх інтерв'ю і готував основні частини звіту.

Робоча група працювала швидко й ефективно. Невідомо, чи бачили керівники УРСР перший звіт, який поширювався у 1987 р. В усякому разі, українські газети Північної Америки багато писали про нього, а зміст їх у Києві ретельно відстежувався. Другий проміжний звіт був опублікований на початку 1988 р. 30 березня Мейс надіслав його першому секретареві посольства СРСР в США Олегу Дяченку. Цей матеріал одержав МЗС УРСР і з супровідним листом заступника міністра А.Зленка його передали в Інститут історії АН УРСР, де вже почалися дослідження голоду 1932-1933 рр. на основі архівних джерел.

У квітні 1988 р. текст звіту був переданий Конгресу, а в липні - надрукований окремою книгою в державній друкарні Вашингтона. Том, обсягом 524 стор. пети-ту, почав поширюватися. Конгрес схвалив діяльність комісії і подовжив її ще на два роки, щоб завершити збір і опрацювання свідчень про голод 1932-1933 рр. На це було виділено ще 100 тис. доларів. Їх не вистачило, додаткові видатки покрила українська громада.

Звіт комісії Дж.Мейса Конгресу США потрапив в політбюро ЦК Компартії України майже відразу після опублікування. Стверджую так, тому що маю в своїй бібліотеці цей том з червоним штампом загального відділу ЦК КПУ і з датою надходження – 5 вересня 1988 р. До мене ця книга потрапила під час передачі документів ЦК в державний архів після заборони КПУ (як чужий для фондоутворювача матеріал). Наявність цієї книги пояснює, чому ЦК Компартії України по-

зитивно розглянув в січні 1990 р. питання про публікацію матеріалів з партійних архівів про голод 1932-1933 рр. Заборона документального збірника ставала безглуздою після того, як вона була опублікована.

У січні 1990 р. Дж.Мейса запросили в Україну. Він привіз мені комп'ютерну роздруківку тритомника свідчень про голод. Тритомник тоді готувався до друку у Вашингтоні і вийшов у світ в грудні 1990 р. Тоді ж, у першій половині грудня, я надрукував в журналі „Під прапором ленінізму” велику оглядову статтю „Як це було (читаючи документи створеної при Конгресі США комісії з голоду 1932-1933 років в Україні)”.

Геноцид. У листуванні з найближчим оточенням Сталін майже завжди (були й винятки, обумовлені конкретними обставинами) формулював думки так, як би він виступав перед усією країною. Мабуть, найбільш показовим у цьому відношенні є його листування 1931-1936 рр. з секретарем ЦК ВКП(б) Л.М.Кагановичем. В літні місяці Каганович виконував волю вождя, сидячи в Кремлі, а Сталін давав вказівки через фельдзв'язок, відпочиваючи на чорноморських курортах. Через цю особливість спілкування з оточенням (уперше підмічену Олегом Хлевнюком) сталінські документи не можна аналізувати у відриві від історичного контексту. Не випадково так звана „Ідеологічна комісія ЦК КПРС”, яка продовжує нині публікувати „Твори” Сталіна за планом, затвердженим ще в 1946 р., залюбки перевидала у черговому томі листування з Кагановичем, що було вперше опубліковане в 2001 р. О.Хлевнюком, Р.Девісом, Л.Кошовою, Е.Рисом і Л.Роговою.

Сталінська команда в Кремлі відкрито формулювала зміст своїх злочинних дій тільки тоді, коли вони вкладалися в загальну філософію „боротьби класів”. Коли ж наслідком ставала смерть від голоду мільйонів людей, такі дії маскувалися іншими – прийнятними під кутом зору офіційного „марксизму-ленінізму”. Тому документальна реконструкція Голодомору є непростим завданням.

Апологети радянської влади твердять, що вона забрала у селян хліб, щоб обміняти його на валюту, необхідну для індустріалізації, без якої не було б перемоги у Великій вітчизняній війні. Але суть не в тому, що забрали хліб. Як зрозуміти конфіскацію всієї їжі аж до горщика з борщем на печі? Тут не йдеться про індустріалізацію, на поверхні – свідоме створення умов, несумісних з життям!

У спогадах людей, які пережили голод, найбільше вражали деталі: горщик з борщем на печі, кусень хліба в саморобній ляльці, півпляшки пшона, яке бабуся принесла онукам. Конфіскація їжі у таких формах одночасно в сотнях сіл змушувала повірити в реальність здійснюваного державою терору голодом, хоч такі дії не вкладалися у голову.

У цьому – сила спогадів. Заховані в архівах партійно-урядові постанови про натуральні штрафи не містили в собі жахливих деталей. Не знаючи всієї картини, можна було дивитися на документ, але не бачити його. Будучи запрошеним на засідання політбюро ЦК КПУ 26 січня 1990 р. як експерт, я слідкував за полемікою, в ході якої вирішувалося питання, чи друкувати документальний збірник про голод 1932-1933 рр. в Україні, упорядкований вченими з Інституту історії партії. Упорядники збірника вважали причиною голоду надмірні хлібозаготівлі, і саме ця причина була названа у постанові ЦК КПУ, якою дозволялася публікація. Я

не старався переконати кого-небудь в тому, що голод в Україні мав іншу природу. Тим більше, що конфіскація хліба справді призвела до голоду як в Україні, так і в інших регіонах СРСР. Хотів, щоб з підготовлених до публікації документів не вилучили текст, який вказував на іншу причину – про натуральне штрафування. Воно й тільки воно перетворювало голодування з багатьма смертними випадками на голодний мор. Не розібралися, не вилучили! Стало можливим, спираючись на опублікований збірник партійних документів, звинувачувати Кремль в організації геноциду українського народу.

Напередодні 75-ї річниці Голодомору розгорілася полеміка з приводу того, чи був цей злочин геноцидом. Опоненти звинувачували нас у відході від наукових стандартів: Верховна Рада України прийняла закон з визначенням Голодомору геноцидом, і тепер ви повинні дотримуватися тільки цієї, „єдино правильної” точки зору. Тут, однак, переплутані причини з наслідками. Щоб народні депутати прийняли юридичне визначення Голодомору як геноциду, виявилася потрібною напружена праця науковців, які визначили масштаби і причини цієї трагедії.

У схожій ситуації були Р.Конквест і Дж.Мейс напередодні 50-ї річниці трагедії. Вони одержали замовлення на виявлення масштабів і причин голоду від української діаспори. Українці в Північній Америці бажали знати, чому Кремль не визнає факту голоду, й тим більше – його катастрофічних масштабів в радянській Україні і на Кубані. Таке бажання було пов’язане з антирадянською позицією північноамериканських українських організацій, якої вони й не приховували. Українці, які входили до північноамериканської діаспори, у своїй масі не пережили голоду 1932-1933 рр. Але вони або їхні рідні й близькі натерпілися від сталінських репресій в західних областях України. Тому ці організації не без підстав розраховували, що правда про голод послабить позиції радянської влади всередині СРСР і позиції Кремля на міжнародній арені.

Замовлення вченим мало під собою політичну основу, це справді так. Однак їх просили розібратися в тому, що справді трапилось в Україні.

Історик, який обирає проблему Голодомору для дослідження, виходить на лінію вогню. Так було в Радянському Союзі, так є і в сучасній Україні. Так було, виявляється, і в США, коли в цій країні почали розгортатися наукові дослідження, пов’язані з голодом 1932-1933 рр. в Україні. Готуючи до 70-річчя української трагедії синтетичну працю, ми звернулися з проханням охарактеризувати діяльність комісії Конгресу США з розслідування голоду 1932-1933 рр. до її виконавчого директора. Книга побачила світ у 2003 р., і читач знайде в ній такі рядки, написані Дж.Мейсом:

„Моє призначення (на посаду виконавчого директора – Авт.) стало результатом великої політичної гри, в якій я не брав участі й багато про неї досі не знаю, але все ж я був присутнім при цій грі, відтак мав шанс особисто бачити, як українсько-американська громада – складова частина американського громадянського суспільства – впливала на американських політичних діячів. Так чи інакше, але я виставлявся хлопчиком для биття. І я ним таки став, але збагнув це, тільки приїхавши в Україну. Захист докторської дисертації в Мічиганському університеті, її публікація американською академічною громадою в Гарварді – меці американського академічного світу – і абсолютно компетентне керівництво в дослідницько-

му проекті Конгресу давали мені шанси сподіватися на стабільну академічну кар'єру. Втім, не хочу лукавити, - саме обрання об'єктом вивчення України (найчисленнішої після Росії слов'янської держави) було вкрай небезпечним”.

Коли Мейс писав звіт комісії Конгресу, він не знав, що існувала продиктована головою Надзвичайної хлібозаготівельної комісії в Україні В.Молотовим постановою ЦК КП(б)У про натуральні штрафи. Та на основі аналізу газетних публікацій і розповідей очевидців вчений зрозумів, що запровадження натуральних штрафів обумовило докорінну різницю між українським і загальносоюзним голодом. „Нам видалось очевидним, – писав він в „Автобіографії”, – якщо хтось не має хліба, конфіскація решти його харчів матиме результат, який неважко передбачити”. Справді, йшлося про загибель мільйонів людей, свідомо організовану Кремлем на тлі хлібозаготівель, а не внаслідок їх. Дж.Мейс кваліфікував як геноцид саме такий голод, і це було зафіксовано у висновках комісії Конгресу США.

Термін „геноцид” має цілком точний юридичний зміст, який визначається Конвенцією ООН „Про попередження злочину геноциду і покарання за нього” від 9 грудня 1948 р. Стаття II Конвенції визначає геноцид як „дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку.”

Після виходу в світ книги Р.Конквеста „Жнива скорботи” (1986) і публікації звіту комісії Конгресу США (1988) на Заході розгорнулася полеміка з приводу того, чи можна кваліфікувати трагедію українців як геноцид в юридичних визначеннях Конвенції ООН. Англійський фахівець з економічної історії СРСР Алек Ноув охарактеризував вже відому тоді заяву Сталіна „відповісти нищівним ударом” на саботаж колгоспників від 27 листопада 1932 р. таким чином: „Це скоріше нищівний удар по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян.” Сталін справді у цій заяві не визначив національної приналежності колгоспників, які провалили хлібозаготівлі, хоча з контексту випливало, що мова йде передусім про українських селян. Але відтоді полеміка щодо того, як кваліфікувати трагедію українського народу, точилася в основному у задекларованій Ноувом площині: або селяни, або українці. Ті, хто робив наголос на соціальній приналежності жертв голоду, не визнавали Голодомор геноцидом, тому що соціальні групи були виключені з Конвенції ООН під тиском радянських дипломатів. Ті, хто твердив про етнонаціональну, а не соціальну природу Голодомору, не могли у 80-х рр. минулого століття, як не можуть і тепер, відповісти на питання, ким були знищені українці в термінах Конвенції ООН – національною чи етнічною групою? А відповідь мусить бути чітко визначена, тому що в Конвенції представлені хоч споріднені, але різні групи. Юридичне обґрунтування Голодомору як геноциду залежить від того, з якою групою ми ототожнимо українців. Якщо вони вважатимуться національною групою, то слід знайти докази державного терору з боку Кремля. Якщо ми віднесемо їх до етнічної групи, то потрібно довести, що радянська влада знищувала їх там і тоді, де і коли знаходила. Чи схожий Голодомор на Холокост або вірменську різанину часів Першої світової війни, тобто на різновиди геноциду, що кваліфікуються як етнічна чистка?

Багатьом здається, що розрізнення груп не має значення, тому що кінцевий

результат був однаковий. Ті, хто гинув, не задумувалися над тим, представниками якої групи вони були – етнічної чи національної. Але геноцид – це юридичне визначення. Ми повинні переконати міжнародну громадськість в тому, що сукупність фактів, якою окреслюється Голодомор, підпадає під визначення геноциду. А перед тим ми самі повинні переконатися в тому, чи правильно вживаємо термінологію, пов'язану з поняттям етносу і нації.

Така постановка питання не є випадковою. Поняття „нація” і похідне від нього поняття „національність” (яким окреслюється приналежність конкретної людини до тієї або іншої нації) мають неоднакове смислове наповнення у Східній і Західній Європі.

Східна Європа познайомила світ з феноменом „партія-держава”. Його не так просто собі уявити західним політологам, які механічно об'єднують німецький нацизм, італійський фашизм і радянський комунізм в одному понятті тоталітаризму. Ті, хто народився і жив в умовах комунізму, приймають визначення „тоталітаризм”, тому що радянська держава справді позбавила суспільство суверенності і цілком поневолила його. Більшовики, однак, створили політичний режим з адекватним йому соціально-економічним ладом, який можна назвати тоталітарним лише з певним наближенням до істини. А істина полягає в тому, що вони не тільки поневолили суспільство, але й об'єднали його з державою в одну органічну структуру, для якої ще не придумали назву. Цю структурну конструкцію можна назвати державосупільством з центром у вигляді партії-держави.

Західна Європа познайомила світ з феноменом „нація-держава”. На відміну від партії-держави, яка спочатку народилася в голові однієї людини, і вже потім була силовими і пропагандистськими засобами трансплантована в реальну дійсність, нація-держава є об'єктивним поняттям. Нації формувалися в державах на основі однієї або кількох народностей, а етнічні меншини в кордонах цих держав могли обирати, чи зливати їх з державною нацією, чи зберігати власну ідентичність. За всіх умов представники меншин були громадянами держави, в якій знаходилися, тобто представниками нації, яка дала свою назву державі. Одержуючи закордонний паспорт, громадянин Франції називав себе у відповідній графі французом, навіть якщо він пам'ятав, що його предки були гасконцями, нормандцями, бургундцями або провансальцями. Так само французом називав себе єврей-іудей або араб-мусульманин, головним у визначенні національної ідентичності було громадянство.

В Центральній-Східній Європі об'єктивний процес формування націй відбувався в імперських кордонах. Імперії є політичними державними утвореннями, в яких відсутнє властиве національним державам поняття етнічної меншини. Це означає, що трансформація середньовічних народностей в модерні нації здійснювалася в них на моноетнічній основі. Виникаюча національна свідомість була позбавлена в імперії ключової ознаки нації – громадянськості. Вона залишалася в своїх основних рисах етнічною свідомістю.

Розпад імперій перетворював підданих монарха в громадян і відкривав шляхи до перетворення націй, що формувалися на моноетнічній основі, в нації-держави. На жаль, в ситуації, що склалася під час розпаду імперій, найгірші стартові можливості виявилися у білорусів та українців. Адже обидва народи розвива-

лися в умовах бездержавності ще до появи імперій. Їм доводилося пояснювати сусіднім народам, на яку територію вони мають претендувати. У війнах за незалежність 1917-1920 рр., які слід назвати міжнаціональними, а не громадянськими, цим народам не вдалося відстояти створені ними держави. Ті, хто потрапив у „клаптикову” Другу Річпосполиту, стали об’єктом державної і національної асиміляції. Ті, хто потрапив у реставровану більшовиками імперію, стали об’єктом експерименту, який ставився одночасно у двох площинах – політики-економічній і національній. Площини були взаємопроникними. Без встановлення політичної і економічної диктатури створена більшовиками багатонаціональна федерація була приречена на негайний розпад. І навпаки, без створення об’єднаних у федерацію національних держав більшовикам не вдалося б здійснити економічні перетворення, які докорінно змінювали повсякденне життя людей.

Ззовні все виглядало цілком демократично. Народам, які утримувалися раніше в покорі Російською імперією, пропонувався побудований на етнократичних засадах „союз вільних республік”. Російська республіка мала менші права, ніж інші через небажання керівників партії-держави створювати в Москві паралельний загальносоюзному центр влади. Кожна союзна республіка могла, як це було зафіксовано в конституціях, вийти в будь-який момент із складу федерації. Вводилося строго юридичне поняття „титульної нації”, яка давала ім’я союзній або автономній республіці, національному округу і району. В межах цих політико-адміністративних і адміністративно-територіальних утворень мусила використовуватися мова „титульної нації”. З її представників формувалися органи державного управління і місцевого самоврядування.

Усі ці новації утверджували у свідомості представників пригноблених народів переконаність в тому, що ленінська національна політика цілком відповідає їхнім інтересам. Політизація етнічності заводила в оману багатьох. Люди не бачили різниці між етнічним і національним, тому що у них не вистачало досвіду життя у незалежних національних державах. Адже строк існування таких держав вимірювався навіть не роками, а місяцями – від розпаду Російської імперії до її відродження у вигляді Радянського Союзу.

Кремлівські інтернаціоналісти побудували радянську федерацію, користуючись придуманим ними конструктором „титульної нації”. Вони готові були йти на всілякі поступки в мовно-культурній сфері, тільки б припинити розпочатий у 1917 р. процес формування націй-держав. Політика коренізації влади, яка розгорнулася з утворенням Радянського Союзу, увінчалася цілковитим успіхом: радянську владу в національних республіках перестали розглядати як окупаційну. Проте ця політика не могла не сприяти процесам національного відродження, які особливо рельєфно проявилися в Україні. Керівники УСРР починали відчувати себе менш залежними від центру і більш залежними від власного народу. У 20-х рр. вони стали вимагати від Кремля об’єднання з Україною прилеглих територій у складі Російської Федерації з переважаючим українським населенням, насамперед Кубані. Перед керівниками партії-держави, щоб позбавитися його, вони готові були застосувати будь-які засоби державного терору.

Чому так довго затримується увага читачів на питаннях, прямо не пов’язаних з оцінкою творчої спадщини Дж.Мейса? Якраз тому, щоб можна було об’єктивно

оцінити цю спадщину.

Про Голодомор в Україні вже написано багато, але автори відповідних досліджень або не бачили цієї трагедії в контексті національної політики Кремля, або обмежувались декларативними фразами про те, як Сталін нищив українців. Причина полягає в тому, що всі ми пам'ятаємо тільки той Радянський Союз, яким він став після Голодомору і Великого терору. Це – союз республік, представлених „титкульними націями”, а не націями-державами. Кожному радянському громадянину всюдищу держава вручила внутрішній паспорт з вказівкою на „національність” (а насправді – на етнічне походження). У п'ятій графі усіх анкет, якими регулювалися відносини між державою і громадянином (вираз „п'ята графа” став крилатим) містилася інформація про етнічне походження останніх. Громадяни „неправильної” національності могли тільки позаздрити всім іншим. Якщо тавро „неправильного” соціального походження радянські люди другого покоління майже не відчували, то тавро „неправильної” національності продовжувало передаватися, як естафета, від батьків до дітей.

Безсумнівно, що Радянський Союз пережив соціоцид під час створення соціально-економічного ладу, адекватного встановленому комуністичному режиму. Ми не можемо назвати його геноцидом тільки тому, що соціоцид штучно вилучили з переліку людських груп, які входили у визначення геноциду. Проте одночасно з соціоцидом, який відбувався в усіх регіонах цієї країни, Кремль знищив ту націю-державу, яка формувалася у двох українських регіонах – УСРР і Кубані. Українська Кубань була знищена цілком і остаточно, а УСРР перетворилася на безпечну етнографічну республіку, тепер уже із столицею в національному центрі українського народу – Києві.

Слід повторити сказане на початку цього розділу: полеміка навколо українського Голодомору й досі знаходиться у визначеній А.Ноуовом площині: нищилися або селяни, або українці. Оцінимо тепер те, що заявив Дж.Мейс, коли потрапив на міжнародну конференцію з Холокосту в Тель-Авіві (1982 р.).

В “Автобіографії” Мейс детально зупинився на цій конференції, яка зібрала вчених з багатьох країн світу і стала поворотною в оцінці основних аспектів катастрофи єврейського народу. Але він навіть не згадав, що виступив перед вченими з доповіддю про український Голодомор – першою доповіддю на цю тему, прочитану коли-небудь на науковій конференції. 30-річний дослідник з Гарварду визначив мету цього різновиду сталінського терору короткою формулою: знищити український народ як політичний чинник і як соціальний організм. Ця сама формула про нищення української спільноти як національної, а не етнічної (to destroy them as political factor and as social organism) міститься і в доповіді Мейса на науковій конференції по голоду 1932-1933 рр. в Україні, що відбулася в Монреалі у 1983 р.

Цей висновок був зроблений за чверть століття до наших днів, коли ще ніхто, крім архівістів, не заглядав у потаємні документи Кремля. Чим можна пояснити прозріння Дж.Мейса?

По-перше, він не мав стереотипів, пов'язаних з етнічним походженням. Його колеги, які теж вивчали голод 1932-1933 рр., всі без винятку були українцями. Та одночасно вони залишалися громадянами США або Канади, тобто їхнє укра-

їнство мало виключно етнічні риси. Мені доводилося багаторазово зустрічатися й дискутувати з колегою Мейса тих часів, професором Монреальського університету Романом Сербиним. Маючи однакові висхідні позиції і будучи однодумцями, ми по-різному оцінювали мету сталінського терору. Сербин не міг поставитися до цієї трагедії українського народу без емоцій, але вони заважали формулюванню правильних висновків. І завжди наші дискусії заходили в глухий кут, бо в кінцевому підсумку Сталін все-таки нищив українців.

По-друге, Мейс був добре підготовлений до аналізу Голодомору, тому що перед гарвардським проектом кілька років присвятив поглибленому вивченню українського націонал-комунізму. Краще, ніж будь-який інший науковець, він розумів закономірності формування української нації-держави після революцій в Росії і Австро-Угорщині, стратегію і тактику більшовиків в Українській революції, причини вимушеного сповзання більшої частини партії українських есерів на комуністичну платформу, особливості взаємовідносин російських більшовиків з українськими комуністами після поглинення України Росією.

Висновку, до якого прийшов у 1982 р., Мейс ніколи не змінював. У написаній до 65-річчя Голодомору статті в газеті “День” (від 14 листопада 1998 р.) він так сформулював мету сталінського терору голодом: тотальне знищення України як держави і українців як нації. Ворогом номер один для Сталіна та його оточення, підкреслював він у цій статті, був не лише український селянин або український інтелігент (Голодомор співпав у часі з чисткою П.П.Постишевим керівних кадрів КП(б)У, які не підтримали сталінську політику, і з лютим переслідуванням “українських буржуазних націоналістів” – Авт.). Ворогом була Україна як така, і проти неї Сталін в 1932-1933 рр. провадив неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліцейський, політичний та економічний арсенал. Цей висновок витримав випробування часом, через 16 років він уже спирався на солідну документальну базу.

Вчений чудово розумів принципову різницю між Голодомором і Холокостом. Перший являв собою одну з форм “масовидного терору” (термін, використаний засновником партії-держави В.І.Ленінін), тобто метод залякування, а другий – різновид етнічної чистки. Мейс знаходив союзників у середовищі єврейської діаспори і в Ізраїлі, коли працював в комісії Конгресу США. Тоді він надіслав копію звіту комісії Саймону Візенталю у Відень. Славетний мисливець за нацистськими злочинцями писав у відповідь, що для документального підтвердження свідчень про Голодомор мусять бути прикладені не менші зусилля, ніж для виявлення злочину нацистів.

Мейс бачив, що дослідження українськими вченими голоду 1932-1933 рр. викликає реакцію відторгнення у росіян. З російськими фахівцями з історії колективізації сільського господарства в СРСР ми не раз зустрічалися на міжнародних конференціях і старалися знайти спільну мову. Проте чим далі, тим більше тема здійснених терористичними методами соціально-економічних перетворень 20-30-х рр. ставала в Росії непопулярною. Майже забороненою стала тема голоду початку 30-х рр. в СРСР. Практично забороненою виявилася тема українського Голодомору.

Ці явища в російській історичній науці обумовлені багатьма причинами, і

нам не варто переживати з цього приводу. Однак свою половину шляху у спробах досягнути порозуміння ми повинні пройти. Наш обов'язок – розкрити ретельно замаскований сталінський злочин щодо України, показати міжнародній громадськості і власним громадянам його масштаби, техніку виконання, жахливі наслідки, а головне – виявити причини. Коли ми ототожнюємо Голодомор з етнічною чисткою, між нами і росіянами, у тому числі росіянами з числа українських громадян, виникає стіна нерозуміння. Мейс відчував це, і старався в своїх дослідженнях про Голодомор як форму геноциду українського народу бути максимально точним і обережним.

Найбільш показова у цьому відношенні його стаття “Урок геноциду”, опублікована газетою “День” 25 вересня 2003 р. Вона була реакцією на заяву прес-секретаря російського посольства у Вашингтоні Євгена Хоришка, який так відповів на запитання кореспондента “Радіо Свобода”: “Ми категорично не згодні з такою оцінкою голоду, який мав місце в Україні в 30-х роках. Багато аспектів втілення у життя радянської політики під керівництвом Сталіна у ті роки були трагічними для багатьох народів СРСР, не тільки для українців, а й для росіян, естонців, чеченців, казахів, кримських татар і багатьох інших”.

Прес-секретар посольства РФ, як повідомляло “Радіо Свобода”, озвучував протест російських дипломатів у Вашингтоні щодо ініціативи сенатора від штату Колорадо Бена Кемпбелла, який запропонував Сенату США визнати український Голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду згідно визначенням, поданим у Конвенції ООН про геноцид. Торкаючись аналогічних кроків української дипломатії в ООН у зв'язку з 70-річчям Голодомору, Мейс писав в цій статті: “Нині роблять спроби прийняти щось на кшталт резолюції Кемпбелла в Організації Об'єднаних Націй, і слід очікувати, що у російських дипломатів можуть знову виникнути заперечення. Це було б нещастям і для росіян, і для українців, оскільки, якщо російські партнери беруть на себе завдання захищати Сталіна, який не був росіянином, хоч і використав зі своєю метою їхні особливості, тим самим вони неминуче беруть на себе провину за те, у чому він очевидно винен. В українців завжди була своя історія, у росіян – своя, навіть коли вони були об'єднані в одній державі.”

Дж.Мейс сформулював дуже важливу тезу про необхідність визнання принципів відмінностей у спільній українсько-російській історії. Ми часто чуємо від колег з Росії заклики до організації досліджень в галузі спільної історії і погоджуємося з ними. Однак слід визнати, що у Кремля існувала національна політика, яка враховувала відмінності між республіками. В тому числі й на персональному рівні (згадаємо славнозвісну “п'яту графу”). У наведеному Є.Хоришком переліку сталінських репресій в національному розрізі були зазначені і росіяни з українцями, і чеченці з кримськими татарами. Зрозуміло, що у кількісному вимірі набагато більше постраждали росіяни та українці, а не малі народи. Однак головним є те, що масовий терор одночасно був методом як соціально-економічної, так і національної політики.

Репресії проти росіян не мали національної складової. Репресії проти малих народів мали в собі всі ознаки етнічної чистки, але вона відбувалася у полегшеній формі депортацій, а не суцільного винищення. Репресії щодо українців сполучали в

собі як соціально-економічну, так і національну складову. Якщо торкнутися штучного голоду як різновиду репресій, то в Україні до листопада 1932 р. загинули голодною смертю десятки тисяч людей внаслідок конфіскації урожаю зернових – так само як в російських хлібовиробних регіонах. Але з листопада 1932 р. до липня 1933 р. в УСРР і на Кубані загинули мільйони селян внаслідок створення для них умов, не сумісних з життям. В цій формі репресій чітко простежувалася національна складова: залишити при житті покірних і ліквідувати непокірливих, знищити українців як націю. Ось такі висновки можна сформулювати, аналізуючи сталінські репресії за запропонованим Хоришком переліком репресованих народів.

Завершуючи розглядувану статтю, Мейс зазначав: час від часу лунають безвідповідальні голоси тих, хто хоче вибачень або репарацій від росіян. Він різко засуджував такі заклики, і не тільки тому, що вони заважали українським дипломатам добиватися міжнародного визнання Голодомору геноцидом. Перекладати відповідальність на народи за злочини політичного режиму, який мав цілковиту свободу дій і не контролювався суспільством, він вважав аморальним. Ми не можемо звинувачувати росіян у тому, писав він, що Молотов був росіянином, так само як не можемо винуватити євреїв за те, що Каганович був євреєм, а грузинів за те, що Сталін належав до їхньої нації. Можна тільки обвинувачувати систему, що покалічила багато народів колишнього СРСР, і намагатися подолати всі погані наслідки для обтяжених цією спадщиною народів.

Насамкінець наведу ще одну висловлену в цій статті думку: Сталін справді використав усе російське як клей, що скріплював імперію, яку він будував під лозунгом радянського патріотизму. Але радянський патріотизм не був ідентичний російському націоналізму.

Як же вкладалися сталінські репресії в загальний контекст історії Радянського Союзу? Мейс вказував, що СРСР не був, строго кажучи, російською державою. Та вся суть в тому, що він ставав більш російським і менш українським. Якраз у цьому Мейс вбачав суть геноциду. Можливо, безсумнівні досягнення першого генсека у підвищенні російськості СРСР й обумовили пієтет, з яким ставляться до Сталіна російські націоналісти. Але тоді вони повинні заявити міжнародному співтовариству, що визнають і беруть на себе моральну відповідальність за методи, використовувані для підвищення російськості. Зрозуміло, що мова йде про певну політичну силу в Російській Федерації, а не про її уряд і народ.

Україну після 1933 р. Дж.Мейс називав постгеноцидним суспільством. У цьому місткому визначенні коріниться розгадка багатьох невдач державотворчого процесу. ШУ 1991 р., – писав він 12 лютого 2003 р. в газеті “День – ми всі зробили фундаментальну, хоч і несвідому помилку, коли думали, що ми створили нову незалежну державу. Сьогодні ясно, що це було унезалежнення передіснуючої держави”.

Приїзд в Україну. Восени 1990 р. комісія з дослідження українського голоду 1932-1933 рр. закінчувала свою роботу. Дж.Мейс мав домовленість з Гарріманівським інститутом радянології при Колумбійському університеті про надання йому річної стипендії для вивчення національностей в Сибіру. Коли ж він прибув

в Нью-Йорк, йому сказали, що стипендія урізана до одного семестру. Не маючи інших варіантів, він погодився й на це. “Ми чекали, що він відмовиться, але він погодився”, – сказали в університеті його колезі.

Наступного року впливові в Іллінойсі українські організації натиснули на керівництво місцевого університету, щоб його працевлаштували. Куратори Українсько-американського фонду пообіцяли університету пожертвування в мільйон доларів, якщо Мейс одержить кафедру. Однак викладачі російської і східноєвропейської історії стали стіною. Він не дістав постійної роботи, все обмежилось річною програмою україністики.

Весь 1992-й рік Джеймс опитував американські навчальні заклади, чи не потрібний їм фахівець з російської і східноєвропейської історії (україністика в університетах не була постійним предметом). У відповідь – мертва тиша.

Коли закінчувався рік в Іллінойсі, вдалося працевлаштуватися консультантом в Інститут американського плюралізму, який функціонував в Чикаго при Американському єврейському комітеті. Але ця робота не давала постійного заробітку. Розладилося сімейне життя. Кому потрібний доктор наук зі світовим іменем, який заробляє менше прибиральниці?

У серпні 1993 р. він приїхав на II Міжнародний конгрес україністів. Організаторам навіть не спало на думку оплатити кошти подорожі. Україна перебувала в епіцентрі економічної кризи, в ній панував купоно-карбованець, на якому час від часу з’являлися нові нулі. Довелось орендувати квартиру, і від заощаджень в гаманці залишилося 20 доларів. Таким для нього видалось літо 1993 р.

Він зустрівся в це літо з журналісткою газети “Голос України” Наталею Дзюбенко. У них були спільні інтереси, спільні теми для розмов. І спільна невлаштованість в особистому житті.

Я ніколи не розмовляв з Джеймсом про особисте життям. Тому замість власного тексту наведу дві цитати, щоб вичерпати цю тему:

“Я записувала інтерв’ю для “Голосу України”, і десь посередині нашої розмови мене пронизав раптовий гострий біль. Крізь його не надто тоді зрозумілу українську, жести, позирки я збагнула, що він у великій біді. Ми не змовляючись пішли до нього на квартиру, зібрали його пожитки: дві валізи, один костюм, латаний піджак, білизну й книжки, папери, записи. Десь уже наступного дня почалися мої ходіння по муках, я вперше зіткнулася з такою фантастичною організацією, як УВІР. Джеймса треба було прописати, а це було і є непросто”.

*Наталя Дзюбенко-Мейс. День холодного сонця//
День і вічність Джеймса Мейса. К., 2005. – С.415.*

7 січня 2004 р. Дж.Мейс – М.Вільямсу:

“Так, я живу тут десять років і найбільше пишаюся тим, що дама мого серця обрала саме мене десять років тому. Ми найщасливіші на цій землі, що могла б бути ще більш щасливою. Шкода лише, що я не можу бути кращим чоловіком (вона скаржиться, що я вдома не можу й цвяха у стінку забити) і, можливо, треба було трохи навчити її англійської. Однак я досить добре вивчив українську, а моя кохана дружина за ці роки стала ще кращою. Джим”.

Морган Вільямс. Мейс: друг, активіст, захисник України//

Наталя клопоталася про прописку, а Джеймс шукав постійну роботу в Києві. З цим він прийшов й до мене. Правом приймати науковців на роботу володіє тільки директор академічного інституту, та й то після затвердження у відповідному відділенні НАН України. Я ж був заступником директора і без зайвих слів міг спрогнозувати ставлення академіка Ю.Ю.Кондуфора до такого надзвичайного кадрового питання. Тому порадив Джеймсу йти не до нашого директора, а до керівника Інституту політичних і етнонаціональних проблем НАН України І.Ф.Кураса. З Курасом ми вчилися разом в Одеському університеті ім. І.І.Мечникова, і попередити його про візит Мейса мені було нескладно. Я знав, що він може приймати нестандартні рішення і має достатню політичну вагу, щоб ці рішення не оспорювалися. Мабуть, певну роль відіграла й спільна тема про український націонал-комунізм, якій обидва вчені віддали немало років життя. В усякому разі, відомий в усьому світі антикомуніст Дж.Мейс почав працювати науковим співробітником-спостерігачем в інституті, який ще кілька років тому був філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Небачений в НАН України статус співробітника-спостерігача Курас придумав, щоб обійти бюрократичну процедуру затвердження на посаді.

Мейс цінував можливість працювати в унікальній за складом інститутській бібліотеці і в архіві ЦК КП(б)У, який знаходився у цьому ж будинку. Тут він працював три роки, а потім знайшов собі два інших місця постійної роботи, які стали поглинати майже весь робочий день – професора політології в Національному університеті “Києво-Могилянська академія” і консультанта та колумніста в газеті “День”. Спілкування зі студентами було для нього надзвичайно важливим ще з часів викладання в Мічиганському університеті. Тим більше, що це були студенти Могилянки – народ особливий, знаю це з власного досвіду. В газеті “День” він був не експертом, як всі інші постійні автори, а співробітником, редактором-стилістом англomовного дайджесту. Статті для дайджесту перекладали українці, і тому виявився потрібним для редагування носій мови. “Ти знаєш, – розповідав Джеймс ректору Могилянки В’ячеславу Брюховецькому про свою роботу над дайджестом, – його повинен читати увесь світ, і англійська мова мусить бути там на рівні”.

Мейс працював і в журналі “Політична думка”, редагованому Володимиром Полохалом, в журналі “Сучасність” друкував статті в різних газетах. Але газета “День”, в редакцію якої він приходив майже щодня, була для нього основною трибуною. Він мав в газеті свою колонку, в якій друкував короткі статті на різні теми. Друкував також великі проблемні статті, пов’язані з основною науковою темою життя – українським Голодомором. Найбільш сильну, як мені здається, статтю в цій газеті він надрукував 12 лютого 2003 р. – “Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство”. Ця стаття цікава не тільки нестандартними роздумами про сучасне і майбутнє України, але й своєю сповідальною тональністю. Така тональність з’явилася не випадково. Менш ніж за місяць до написання статті Джеймс пережив операцію. Це була тяжка операція, лікарі, як він знав, витягли його з того світу. Витягли ненадовго – менш ніж на півтора роки. Але й за це їм велика дяка й шана...

Мейса питали, чому він, американець, обрав головною темою життя україн-

ський Голодомор. Можна було відповідати по-різному: з'явився в потрібний час у потрібному місці; не знав, що ця тема зруйнує так добре розпочату кар'єру в Америці. Обидві відповіді є, мабуть, правильними, але в статті, написаній після операції, відповідь прозвучала інакше, і якраз вона була найбільш правильною, тому що відбивала характер і вдачу цієї непересічної людини:

“На той час, коли у 1981 році я розпочинав своє дослідження Великого голоду в Україні, було безліч ще неопублікованих партійних документів. Але після вивчення національного комунізму з контексту української історії цього періоду й з такими документами, промовами, передовими статтями, котрі друкувалися буквально щоденно в офіційній пресі радянської України, мені стали раптом абсолютно ясні основні риси офіційної політики радянського режиму щодо України.

Тут мені треба зробити відступ і пояснити, чому саме я, корінний американець, і навіщо це мені було треба? Мене не раз про це питають, і не раз мені хотілося запитати у відповідь: а що потрібно було мільйонам росіян, євреїв, вірменів, зрештою українців у цій далекій, Богом забутій країні – моїй Америці? Тому що американські громадяни українського походження вимагали досліджень, і мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене. І так само, як не можна займатися історією Холокосту і не стати хоч би напівєвреєм, так само не можна займатися історією дослідження Голодомору і не стати хоча б напівукраїнцем. Я втратив над цією роботою забагато років, щоб Україна не стала більшою частиною мого життя. Зрештою, словами Мартіна Лютера, тут я стою, бо інакше не можу”.

В день появи цієї статті Дж.Мейс виступив у Верховній Раді України на слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Свою коротку промову він закінчив такими словами:

“Хочу подякувати і висловити у вашому парламенті свою заповітну мрію про встановлення пам'ятника жертвам Голодомору, і щоб самі прості українці запалили в це день у вікнах свічки, – свічки у вікні стануть поминальними свічками за батьками, дідами, прадідами, вони освітять майбутнє без жертв, без насильства, без жахів”.

Свічка у вікні! Ця пропозиція здавалася йому важливою як акт підтвердження того, що національна пам'ять існує, як символ об'єднання всіх членів нації, в якій майже кожна родина втратила когось із близьких. “Свічка у вікні” – під таким заголовком з'явилася через шість днів після виступу на парламентських слуханнях мейсівська колонка в газеті “День”. Це була одна з останніх колонок, його заповіт усім нам.

¹ В 2007 р. в Луцьку вийшов в світ третій український переклад цієї книги. Підзаголовок перекладений неточно: „Радянська колективізація і Голодомор”.